

ELVESZVE AZ IDŐBEN?

A British Museumban őrzött szentesi medál újraértelmezése

PETAR PARVANOV¹

Magyar Régészet 9. évf. (2020), 3. szám, pp. 26–31. doi: <https://doi.org/10.36245/mr.2020.3.3>

A Kárpát-medence és Európa más területeinek régészeti kultúrái közötti interregionális kapcsolatok vizsgálata gyakorlatilag minden korszak kapcsán jól beágyazott kutatási tematikának tekinthető. A múltbéli hálózatokat és összefonódásokat olykor csupán egy szűk megvilágításból látjuk, például egy adott történelmi epizód, vagy egyetlen tárgy révén. Tanulmányomban is egy ilyen megközelítést veszek alapul egy sajátos magyarországi medál lelet esetében, amely eleddig elkerülte a tudományos kutatás figyelmét, háttere ugyanakkor összetett. A kis réztárgy eredetére vonatkozó adatok segítségével rekonstruálhatjuk a régészeti és néprajzi párhuzamokat, a kulturális kapcsolatokat és a történelmi hátteret. Ezen megközelítések által a tárgyhoz kapcsolódó időrendi kérdések is új megvilágításba kerülnek.

EREDETISÉG ÉS SZÁRMAZÁS

Dolgozatom tárgya egy a British Museumban található (leltári szám: 1939,0704.2), első látásra talán jelentéktelennek tűnő lelet, amely jelenleg nem kiállítási tárgy (1. kép). Egy függesztőhurokkal ellátott, rézöt-vözetből (sárgarézből) készült öntvény medálról van szó, amely egy lóháton lévő emberi fejet ábrázol. Az oldalnézethől jobb kéz felé lépő ló alakjának feje és farka hangsúlyos, míg a hátán egy enyhén ovális férfifej található. A lótest metszett-vonalas díszítése mellett az ábrázolás egyes részletei anatómiai jellegűek, pl. a szemek, a szakáll és a sörény. A gyűjteményi összesítő bejegyzése egyértelműen rögzíti a származási helyet: a lelet Délkelet-Magyarországon, a Tisza mellett található, Csongrád megyei településen, Szentesen került elő.

Az első lényeges kérdés, hogy hogyan tett szert a British Museum erre a kisméretű tárgyra. A leltárkönyv tanúsága szerint egy budapesti régiségkereskedő, Mautner László 1939-ben tett adományának része volt, ő pedig azt állította, hogy egy temetkezés feltárása során, egy női sírból került elő. Ugyancsak az adomány

részét képezte a neolitikus Vinča kultúrához tartozó szobrocska, amely vélhetően egy istenséget ábrázol, s amelyet a kultúra névadó lelőhelyén találtak (kiállítva, leltári szám: 1939,0704.1; BLURTON 1997, 148). Mautner a második világháborút megelőző időszak folyamán műkincskereskedőként szerzett kétes hírnevet, és több nagyobb amerikai és európai múzeummal is kapcsolatban állt. A digitális nyilvántartás szerint egyedül a British Museum 91 alkalommal vásárolt tőle; nevét néha latinizált formában (Ladislaus) tüntették fel. A tőle szerzett tételek a korai őskortól kezdve a pannóniai avar uralomig mindenféle korszakot lefednek.

Ezzel kapcsolatban két szembeötlő körülményt kell megemlítenünk. Az egyik a korszakra jellemző leleményes megtévesztési technika, amelyet Mautner a vásárlási összeg felszámolására használt, t. i., hogy régészeti és dokumentációs eljárásra való

1. kép. A British Museumban őrzött lelet
(Fotó: British Museum)

¹ Central European University, Department of Medieval Studies. E-mail: Parvanov_Petar@phd.ceu.edu

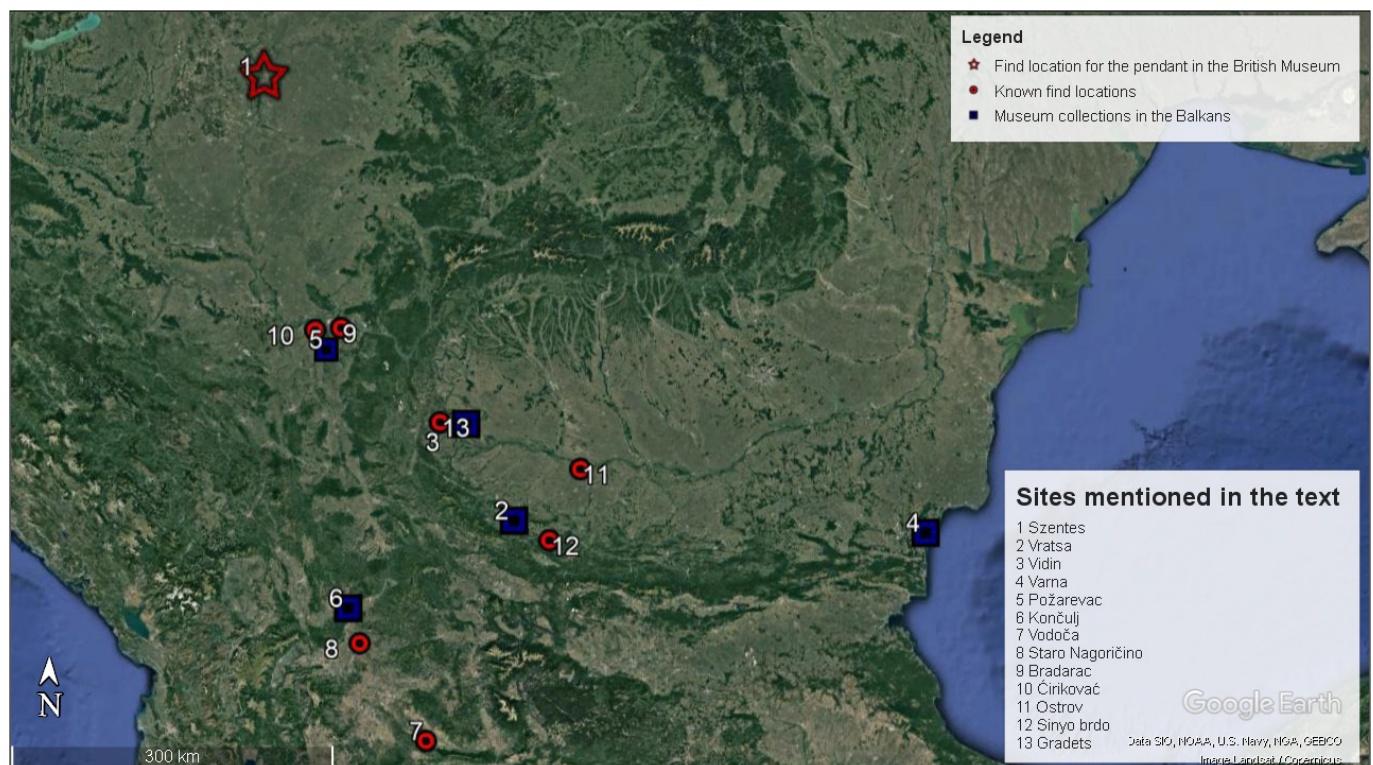
hivatkozás – különösen a sírokhoz kötés – révén igyekezett imitálni a tárgyak eredetiségét (JONES 1990, 173; MAKKAY 1989, 54). Erre a problémára már számos, a British Museum leltárkönyvében szereplő bronzkori tárgy esetében felhívták a figyelmet (GOGÁLTAN & DRAȘOVEAN 2015, 124), ez pedig a lovas-fejes medál esetében is felveti az eredetiség kérdését. Ez alapján talán kétségbe vonható, hogy a tárgy sírból került elő, ugyanakkor az állítólagos délkelet-magyarországi eredet elképzelhető lehet, mivel Mautner tevékenysége az Osztrák-Magyar Monarchia korábbi területeire összpontosult.

A második megjegyzésünk is végeredményben földrajzi vonatkozású. Az 1939-es adományban szereplő kultikus figura egyértelműen a Vinča kultúrához köthető. Az olyan leletek, amelyeket jellemzően ehhez a kultúrához társítanak, egy tág régió belül szóródnak, a Duna mentén és a Balkán központi részein. Érdekes, hogy a hasonló kompozíciójú medálok többsége is ugyanerről a területről került elő. Ez az egybeesés mutatja Mautner érdeklődését a térség iránt, illetve azt is, hogy a két, egymáshoz nem kapcsolódó tárgyat miért állította párba.

MINÉL TÖBB, ANNÁL JOBB – LOVAS-FEJES MEDÁLOK A BALKÁNRAÓL

Az őskori lelethez, vagy a British Museum más tárgyaihoz való bármiféle kapcsolódás elsősorban Mautner személyes érdeklődésének, valamint a múkincspiac 20. század első felére jellemző belső működésének köszönhető. Mindazonáltal nem ez az egyetlen lehetőség a lelet elemzésére, hiszen az általában amulettként értelmezett lovas-fejes medálok száma azóta tovább nőtt, és mára már több mint harminc darabot ismerünk a Balkánról (2. kép). Sajnos azonban közös jellemzőjük, hogy kontextusuk csak homályosan ismert, és legtöbbször hiányzik a régészeti dokumentáció.

A legtöbb ilyen tárgy a mai Bulgária területéről származik és a várnai Regionális Történeti Múzeumban őrzött két darab kivételével (VALERIEV 2015, 436) gyakorlatilag az ország nyugati részére koncentrálódnak. Az ismert medálok több mint a fele a vratsai és vidini regionális gyűjteményekben lelhető fel. A szórvány-leletek esetében többé-kevésbé ismert a származási helyük, mint például Ostrovban, egy a Dunához közeli építkezés során talált darab, valamint a Vratsa közelében található Sinyo brdo iskolaudvarának területén

2. kép. A tanulmányban említett lelőhelyek. A British Museumban őrzött tárgy lelőhelyét csillag jelöli. A piros körök az ismert lelőhelyeket, a kék négyzetek a múzeumi gyűjteményeket jelölik

3. kép. Amulett a vodočai 18. századi temető egyik sírjából
(GJORGIEVSKI 2019, 144, fig. 2)

4. kép. 15–16. századi arany amulett Končuljból
(after GJORGIEVSKI 2019, 144, fig. 1)

No.1). A régészeti kontextusból származó darabok esetében a helyzet teljesen más. Az egyik legmegbízhatóbb e tekintetben egy vodočai 18. századi temető egyik sírjából előkerült lelet (3. kép) (MANEVA 2012, 155–157). Egy másik, közelmúltban előkerült példány ugyancsak egy 19. századra datálható temetkezésből származik, az észak macedóniai Staro Nagoričino Szent György templomából (Ivanovska Velkoska 2018, 152). A požarevaci múzeum két további példányt őriz, sajnos azonban az egyik eltűnt. Mindazonáltal mindkét darab „régí vidéki temetőből” származik: Bradaracban, illetve Čirikovačban (IVANIŠEVIĆ 1991, 97) kerültek elő. Az utóbbi, amely eltűnt, a hátulján bemetszett kereszttel volt díszítve, és eredetileg egy kőládasírban találták. Emellett két nemesfém-ből készült darabot is ismerünk. Az egyik arany, a 15–16. századra datálható és egy končulji ékszer-gyűjtemény része (4. kép) (STOJČIĆ 2005, 108–109). A másik ezüst, és nyolc további (egyező típusba tartozó) sárgaréz-ből készült medállal együtt adományozták a vratsai múzeumnak (5. kép). Feltételezhető, hogy származásuk is egyezik és mindegyik Gradets faluban került elő (KOMATAROVA-BALINOVA & PENKOVA 2018, 96–97).

5. kép. Ezüst medálok a vratsai múzeum gyűjteményéből
(KOMATAROVA-BALINOVA & PENKOVA 2018, 95, fig. 3)

KRONOLÓGIAI DILEMMA: KORA KÖZÉPKOR VAGY KORA ÚJKOR?

A stílusán hasonló lovas-fejes medálok földrajzi eloszlása egyértelműen a Balkán-félsziget központi részére koncentrálódik; a British Museumban található magyarországi példány ezek közül a legnyugatibbi. A datálás kérdésében nem adható ilyen egyértelmű válasz. Ami ezt különösen érdekessé teszi, az az, hogy a tárgyakkal kapcsolatos tudományos vizsgálódások során megfogalmazott logikai fejtegetések és interpretációs javaslatok kezdettől fogva vagy az egyik, vagy a másik periódus mellett foglalnak állást.

Az első és máig hatással bíró hipotézist, miszerint a medálok az al-dunai bolgárok pogány ős-kultuszának tárgyai, Nikola Mavrodinov (1959, 82) fogalmazta meg mintegy 70 évvel ezelőtt. Ez az elképzelés, amely későbbi tanulmányokban is felbukkant (LUKA 2003), alapvetően arra hagyatkozik, illetve azt próbálja igazolni, hogy a tárgyak eurázsiai eredetűek. Ivanišević munkája is erre példa, hiszen a vándorló alánok kulturális hatásában lát párhuzamokat, illetve a 9. századi bolgárokhoz köti a tárgyakat (IVANIŠEVIĆ 1991). Rasha Rashev ugyancsak etno-kulturális megfeleltetéssel érvel, de szerinte ez a datálás ellentmond a bolgár régészeti kultúrával kapcsolatos, saját maga által felállított normatív definíciónak (RASHEV 2003, 162–163).

A tudományos vita ma sem tekinthető lezártnak. Evgenia Komatarova-Balinova és Petya Penkova (2018, 98–101) anyagvizsgálatokra hagyatkozva helyesbítette Yoto Valeriev becslését a sárgaréz amulettek cinktartalmára vonatkozólag, amely kronológiai szempontból perdöntő jelentőségű (VALERIEV 2015, 436). Ugyanakkor ők is elismerték, hogy a tárgycsoport egy része a kora újkorra datálódik, amelyek esetében az ötvözet cink koncentrációja a várható spektrumon relatív magas szélső értéket mutatott. Erre való tekintettel vetették fel azt az érdekes gondolatot, hogy a kora újkori tárgyaknak kora középkori prototípusai lehettek, bár erre vonatkozólag nem áll rendelkezésre konkrét bizonyíték. Így – legalábbis addig, amíg bizonyíthatóan kora középkori darabok nem kerülnek elő – a Yoto Valeriev (2015) és Dejan Gjorgjevski (2019) által javasolt kora újkori datálást kell a legmegbízhatóbb hipotézisnek tekintenünk.

VÁLTOZÓ KONTEXTUS, MÓDOSULT JELENTÉS

A lovas-fejes medálok, és különösen a szentesi darab különleges stílust képvisel, amely egyből felismerhető erős karaktert és szimbolikus töltetet kölcsönöz e tárgyaknak. Az, hogy milyen mértékig rekonstruálhatók ezek az üzenetek, vagyis felruházhatóak-e valamilyen jelentéssel ezek a tárgyak, a hozzájuk rendelhető kontextustól, illetve további, jól dokumentált felfedezésektől függ. A datálás újragondolásának is van ebben némi szerepe, hiszen nyilvánvaló, hogy a középkort követő oszmán időszak kontextusában a magyarországi régészetben, illetve azon túl is számolni kell ezekkel a tárgyakkal. Gyakorlatilag ebben az időszakban és ebben a régióban az észak-balkáni eredetű népcsoportok arrébb költözését lehet tapasztalni (WICKER 2003, 237–248), s talán a 16. századtól kezdve a rácokhoz köthető régészeti lelőhelyek és leletcsoportok (WICKER 2008) nyújthatják a leletek értelmezéséhez a megfelelő magyarázatot. A szentesi medálnak és párhuzamainak ebben a kronológiai és kulturális kontextusban történő értelmezése révén pedig újabb információk bevonására nyílik lehetőség; az egyik ilyen adat egy megbízhatónak és relevánsnak tűnő, a korszak népességeire vonatkozó néprajzi megfigyelés.

Egy Északnyugat-Bulgária területén, több vidéki közösség esetében is dokumentált sajátos néprajzi motívumról van szó, amely kapcsán feltűnő az egybeesés mind földrajzi tekintetben, mind a leletek túlnyomó többségét jellemző (rurális) társadalmi kontextus összefüggésében. Az elbeszélő hagyományban fennmaradt ugyanis egy szentéletű férfi története, akit lefejeztek, de teste elrepült, és a helyet, ahol a földre zuhant, felszentelték. A legenda szereplőjét azzal a Szent Jánossal (Sveti Evannal) azonosíthatjuk, akire az ortodox közösségek Eli Bubaként, a muszlimok pedig Kesik Bubaként hivatkoznak (MALCHEV 1999, 89–100). Bár a néprajzi kutatás nem szolgál közvetlen magyarázattal az általunk tárgyalt leletek szerepével kapcsolatban, de a történet szereplőjének szentségével kapcsolatos motívumok – a testi erőszak (levágott fej) és a menekülés (vágató ló) – mindenesetre hasonló szimbolizmust tükröznek.

Még ennél is fontosabb, hogy mindez illusztrálja a vélhetően apotropaikus tárgyak által közvetített népi vallásosság szinkretikus jellegét. Egy ilyen lelet felbukkanása az egykori Habsburg Birodalom területén nem meglepő, hiszen az oszmán uralom alatt álló balkáni tartományokkal való kapcsolatoknak – különösen a határvidéken – fontos politikai, katonai, gazdasági szerepe lehetett. Egy ilyen amulett ezeknek a helyi, regionális kötődéseknek a nyoma, és színesíti a kora újkori anyagi kultúráról való ismereteinket a Duna és a Tisza mentén.

A British Museum e meglehetősen kis méretű és furcsa tárgyának története több időbeli és területi kapcsolatra vet fényt. A néprajzi adatok és a kis számú, jól dokumentált régészeti párhuzam alapján a tárgy nem kora középkori eredetű és nem hozható összefüggésbe a bolgár kulturális közeggel. A medál valószínűleg

a kora újkorra datálható. Mautner László ellentmondásos hírét tekintve a szentesi lelőhely problémásnak tekinthető, ugyanakkor az észak-balkáni kapcsolat meglehetősen biztos: a magyar és a balkáni területek közötti kulturális és történelmi összefonódások testesülnek meg ebben a műtárgyban. A szokatlan ábrázolásmód jelentését nehéz rekonstruálni, de ez a kérdés további ösztönzést jelenthet a kora újkori társadalmak anyagi kultúrájára és régészetére vonatkozó interregionális összehasonlító vizsgálatok számára.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Blurton, R. (1997). *The Enduring Image: Treasures from the British Museum*. London: The British Council.
- Gjorgievski, D. (Горгиевски, Д.) (2019). Javach niz vremeto? Osvrt na amuletite ot tipat „maska-javach“ najdeni vo datirani celini (Јавач низ времето? Осврт на амулетите от типат „маска-јавач“ најдени во датирани целини) [Lovaglás az időben? A datált lovas-fejes amulettek vizsgálata], *Arheoloshki informator* 3 (2019), 17–24.
- Gogâltan, F. & Draşovean, F. (2015). Piese preistorice din cupru şi bronz din România aflate în colecţiile British Museum, Londra I. (Prehistoric Copper and Bronze Age objects from Romania found in the collections of the British Museum in London), *Analele Banatului: Arheologie – Istorie* 23 (2015), 119–150.
- Ivanišević, V. (Иванишевић, В.) (1991). Amuleti u obliku kona iz okoline Branicheva (Амулети у облику коња из околине Браничева) [Ló alakú amulettek Branicheva környékéről], *Viminacium* 6 (1991), 97–104.
- Ivanovska Velkoska, S. (Ивановска Велкоска, С.) (2018). Sondazhni arheoloshki istrazhuvanja vo dvorot na crkvata Sv. Gorgi vo Staro Nagorichane (Сондажни археолошки истражувања во дворот на црквата Св. Ѓорѓи во Старо Нагоричане) [Régészeti ásatások a templom udvarán George Staro Nagoricane-ben], *Arheoloshki informator* 2 (2018), 143–154.
- Jones, M. (ed.) (1990). *Fake? The Art of Deception*. Berkeley: University of California Press.
- Komatarova Balinova, E. & Penkova, P. (2018). The “Horse Amulets” from the Collections of Vidin and Vratsa Museums – a Modest Contribution to a Continuous Discussion, *Archaeologia Bulgarica* 22/3 (2018), 94–95.
- Luka, K. (2003). Horse-shaped amulets ridden by a human head. Problems of interpretation, *Archaeologia Iuventa* 1 (2003), 85–89.
- Makkay, J. (1989). *The Tiszaszőlős Treasure*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Malchev, R. (Малчев, Р.) (1999). Folklor i religija (po nabljudenija v”rhu kulturnoto prostranstvo na Rilskija i Bachkovskija manastir) (Фолклор и религия (по наблюдения върху културното пространство на Рилския и Бачковския манастир)) [Folklor és vallás (a Rilski és Bachkovski kolostor kulturális terének elemzése)]. PhD Dissertation, University of Plovdiv.
- Maneva, E. (Манева, Е.) (2012). *Nekropola Vodoča* (Некропола Водоча) [A vodočai nekropolisz]. Skopje: Kalamus.
- Mavrodinov, N. (Мавродинов, Н.) (1959). *Starob”lgarskoto izkustvo: Izkustvoto na p”rvoto b”lgarsko carstvo* (Старобългарското изкуство: Изкуството на първото българско царство) [Régi bolgár művészet: Az első bolgár királyság művészete]. Sofia: Nauka i izkustvo.

Melamed, K. (Меламед, К.) (1991). Amuleti-kone, jazdeni ot m"zhka glava (Амулети-коне, яздени от мъжка глава) [Lóamulettek emberfej lovassal], *Problemi na prab'lgarskata istorija i kultura* 2 (1990–1991) [1991], 219–231.

Rashev, R. (Рашев, Р.) (2003). S"mnitelni i nedostoverni pametnici na prab"lgarskata kultura (Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура) [A proto-bolgár kultúra kétes és megbízhatatlan emlékei]. In V. Gyuzelev & K. Popkonstantinov (eds.), *Studia Protobulgarica et Medievalia Europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев*. Sofia: Tangra.

Stojičić, G. (Стојичић, Г.) (2005). Ostava nakita iz Končulja (Остава накита из Кончуља) [Končulj megmaradt ékszerei], *Vranjeski glasnik* 33 (2005), 103–114.

Valeriev, Y. (Валериев, Й.) (2015). Belezhki v"rhu taka narechenite „amuleti-koncheta s m"zhka glava” (Бележки върху така наречените „амулети-кончета с мъжка глава“) [Megjegyzések az emberfejes lóamulettekről], *Pliska–Preslav* 11 (2015), 435–440.

Wicker, E. (2003). Serb Cemetery from the Ottoman Era in Hungary. In I. Gerelyes and Gy. Kovács (eds.), *Archaeology of the Ottoman Period in Hungary. Opuscula Hungarica*, pp. 225–236. Budapest: Hungarian National Museum.

Wicker, E. (2008). *Rácok és vlachok a hódoltság kori Észak-Bácskában*. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete.